

О. В. Бондарець



КНЯЖА ГОРА

(історіографічний та стратиграфічний аспекти)

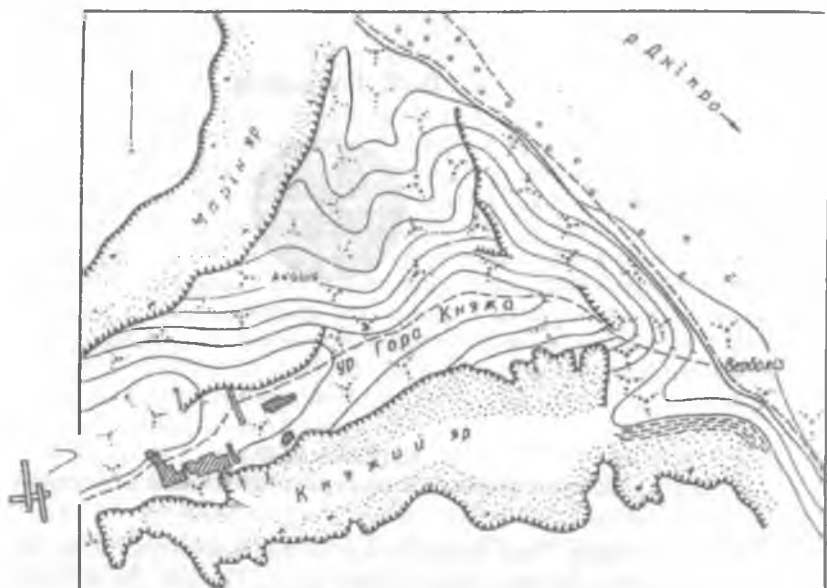
Княжа Гора знаходиться на правому корінному березі Дніпра трохи вище від с. Пекарі Черкаської обл. З північно-західного боку її оточує Мар'їн яр, який утворює велике провалля між Княжою та Мар'їною горами, а з південно-східного — Княжий яр, який відділяє Княжу Гору від гори Пластунки. До заплави Дніпра Княжа Гора виходить стрімким уступом висотою 63 м. Лише на заході вона поступово переходить у рівнину (мал. 1).

Мисову частину гори займав дитинець. Під час розкопок 1958—1965 рр. його площа становила близько 1,5 га¹. В 1891 р. вал з напільного боку дитинця мав 16,5 м довжини, 9,5 м ширини, 4 м висоти з внутрішнього боку та 5,6 м висоти із зовнішнього боку, а рів був глибиною 4 м². Вал насипано із землі, викиданої з рову, ніяких дерев'яних чи сирцевих конструкцій не прослідковувалося. На думку Г. Г. Мезенцевої, вал оточував не лише напільну частину, а всю територію дитинця³. Поверх валу йшли кріпосні стіни. Приблизно посередині валу був в'їзд у місто. Над міськими воротами містилася дерев'яна

¹ Мезенцева Г. Г. Древньоруське місто Родень. Княжа гора.— К., 1968.— С. 22.

² Беляшевский Н. Ф. Раскопки на Княжей Горе в 1891 г. // Киевская старина.— Т. XXXVI.— № 1.— К., 1892.— С. 61.

³ Мезенцева Г. Г. Вказ. праця.— С. 23.



Мал. 1. План Княжої Гори (за Г. Г. Мезенцевою).

вежа. Всю територію Княжої Гори за дитинцем займав посад. Площа його в 1958—1965 рр. становила 2,5 га ⁴. Розкопками Г. Г. Мезенцевої в 1960 р. вдалося виявити залишки валів та ровів, якими було укріплено посад з напільного боку. Ці укріплення мали значно менші розміри, ніж укріплення дитинця, проте склалися з двох рядів валів та ровів. Перший ряд укріплень (внутрішній) — вал шириною 3,5 м і висотою 1—2 (1,5) м та рів глибиною 1,5 м. Другий ряд укріплень (зовнішній) мав вал завширшки 4 м, заввишки 1,3 (1,2) м, рів завглибшки 1,2 м ⁵.

Княжа Гора була одним із міст, побудованих для захисту південних кордонів давньоруської держави від нападу степових кочовиків. Багато дослідників пов'язують її з містом Родень (мал. 2), яке згадує літописець під 980 р., розповідаючи про боротьбу Володимира та Ярополка Святославичів за київський престол. Новгородський князь Володимир вирішив захопити Київ і обложив його. Восвода Ярополка Блуд, увійшовши у змову з Володимиром, порадив Ярополку залишити Київ, стверджуючи, що кияни хочуть зрадити його. "І послухав його Ярополк, і побіг із города, і, прийшовши,

⁴ Там само. — С. 25.

⁵ Мезенцева Г. Г. Деякі підсумки археологічного вивчення древньоруського міста Родня // Вісник Київського університету. — № 4. — Серія історії та філософії — Вип. I. — К., 1961. — С. 111; Мезенцева Г. Г. Древньоруське місто Родень. Княжа гора. — К., 1968. — С. 25.



Мал. 2. Реконструкція Родня (за Г. Г. Мезенцовою).

заперся в городі Родні на усті Росі. А Володимир увійшов у Київ. І обложили [вої Володимирові] Ярополка в Родні, і був голод великий у ньому, і єсть примовка й до сьогодні: "Біда, як у Родні"⁶.

Наприкінці минулого століття увагу вчених привернула значна кількість різноманітних предметів високої майстерності виконання, які почали надходити до колекціонерів з Княжої Гори.

Шукачі скарбів та мешканці навколишніх сіл перекопали майже всю поверхню Княжої Гори⁷. В 70—80-х роках натовп селян із сусідніх сіл іноді становив до сотні чоловік на день⁸.

Знахідки розходились по численних колекціях, музеях. Це колекції Д. Я. Самоквасова, М. Ф. Біляшівського, І. О. Хойновського, О. Леопардова, М. П. Чернова, Б. І. Ханенка, В. В. Тарновського та інших вчених. Частина матеріалів було відправлено до Петербурга. Челіщев придбав хрести та іконки⁹) та до Кракова. Деякі матеріали поповнили зібрання Музею старожитностей Університету

⁶ Повість минулих літ // Літопис Руський. — К., 1989. — С. 46.

⁷ Беяшевский Н. Ф. Княжа гора // Киевская старина. — Т. XXXI. — № 12. — К., 1890. — С. 494.

⁸ Там само. — С. 498.

⁹ Там само. — С. 499.

Св. Володимира, зокрема, уже в 1874 р. публікується фрагмент в'язаного срібного браслета з с. Пекарі¹⁰. Але більшість речей безслідно зникли для науки. Так, наприклад, В. Б. Антоновичу пощастило придбати для Музею старожитностей Університету Св. Володимира лише кілька кусочків листового золота від золотої корони, знайденої на Княжій Горі¹¹.

В 1876 р., закінчивши розкопки курганів біля с. Яблунівка, Д. Я. Самоквасов відвідав Княжу Гору. Вважаючи, що городищу в недалекому майбутньому загрожує повне знищення, дослідник, як він зазначає значно пізніше, вирішив по можливості врятувати для науки зміст частини городища, яка збереглася, і дослідити його не лише пробними ямами, а розкопати¹². В дводенних розкопках взяло участь все працездатне населення с. Пекарі. Д. Я. Самоквасов обіцяв кожному крім поденної плати за роботу, особливу плату за кожний знайдений предмет за вартістю його металу. Було перекопано мисову частину гори. Крім того, в частині валу, яка збереглася, та поза межами мисової частини було зроблено 12 шурфів. При перегляді пухкого ґрунту на березі Дніпра та уступах гори було знайдено в різних місцях понад 50 залізних, бронзових, срібних і золотих побутових виробів. На городищі виявлено залишки обгорілого зверху частоколу з товстих колод та трьох зрубних жител біля нього. Біля стовпа одного з жител розкопано фрагменти глиняного посуду, в якому містились срібні та золоті прикраси. Інший скарб, який також складався із срібних та золотих прикрас, було виявлено в одному із шурфів. Про місцезнаходження решти знахідок дослідник лише зазначає, що вони були в різних місцях площі городища та схилів.

В 1877 р. Д. Я. Самоквасов повідомив про розкопки в Канівському та Черкаському повітах у 1876 та 1877 рр. Комітетові по організації Московської Антропологічної Виставки 1879 р.¹³ В повідомленні, зокрема, перераховано предмети, знайдені на Княжій Горі.

В 1890 р. Княжа Гора перейшла від поміщика Мандрики у володіння В. В. Тарновського, і розкопки було доручено М. Ф. Біляшівському, який того самого року опублікував статтю, де звернув увагу на історію відкриття пам'ятки, її історичне значення, розміщення та планування міста; дав характеристику матеріалів — культових, прикрас, побутових, ремісничих, сільськогосподарських, для рибної ловлі, зброї, предметів торгівлі¹⁴.

¹⁰ Указатель выставки при третьем археологическом съезде в Киеве, 1874 г. 2-22 августа.— К., 1874.— С. 29, № 418.

¹¹ Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках.— Вып. I.— К., 1890.— С. 12.

¹² Самоквасов Д. Я. Могила русской земли.— М., 1908.— С. 263.

¹³ Антропологическая выставка 1879 года.— Т. III.— М., 1879.— С. 350.

¹⁴ *Беляшевский Н. Ф.* Княжа Гора // Киевская старина.— Т. XXXI.— № 12—К., 1890.— С. 494—503.

В "Сборнике снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках" наведено описи та знімки, переважно матеріалів колекції М. Леопардова та М. Чернова, які вони отримали протягом кількох років від різних осіб та з розкопок (50 мідних хрестів, з них до 40 енкалпійонів і до 10 натільних та інших; до 20 хрестів і панагій срібних, емальованих, кілька іконок). Видання доповнено описом та знімками з предметів, які знаходились у київських музеях та в колекціонерів. Серед перелічених матеріалів публікуються і знахідки з Княжої Гори¹⁵, а в першому випуску також подаються відомості про місцезнаходження Княжої Гори, історичну долю різноманітних предметів давнини, що були знайдені селянами випадково або під час самовільних розкопок¹⁶. М. Чернов наголошує, що бажано було б, щоб Імператорська Археологічна Комісія звернула увагу на цю місцевість, взяла її під свою охорону та зупинила пограбування, аби зберегти для науки Княжу Гору як археологічну пам'ятку найцікавішого і малодослідженого велико-князівського періоду нашої історії¹⁷.

17 травня 1891 р. М. Ф. Біляшівський за допомогою 10 досвічених землекопів (серед них — А. І. Шелюжко, який безпосередньо керував розкопками за відсутності М. Ф. Біляшівського) розпочинає дослідження верхньої частини городища. Розкопки велись поперечними дугоподібними розрізами в середньому в 25 м завдовжки. Було розкопано рівну верхню площадку, 2 пологі схили обабіч, частину бокових обривів та частину валу. Дослідження решти частини боків планувались на наступний рік. Під час розкопок було відкрито залишки жител, печей, господарських ям. Знайдено 4 скарби із золотими та срібними речами та 1 із залізними¹⁸. Всіх знахідок було близько 1500.

Звіт про розкопки М. Ф. Біляшівський зробив на засіданні Історичного Товариства Нестора-літописця 8 грудня 1891 р.¹⁹, а також видав окрему працю, де ґрунтовно описав культурний шар та основні знайдені ним предмети, які розподілив на групи²⁰.

¹⁵ Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках.— Вып. 1.— К., 1890.— Табл. I, № 1, № 7, Табл. II, № 18; Табл. IV, № 27; Там само.— Вып. 2.— К., 1891.— Табл. IV, № 1, № 8—№ 11; Там само.— Вып. 3 и 4.— К., 1891.— Табл. II, № 15, № 21.

¹⁶ Там само.— Вып.1.— К., 1890.— С. 12.

¹⁷ Там само.

¹⁸ *Беляшевский Н. Ф.* Раскопки на Княжей Горе в 1891г. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.— Кн. VI.— К., 1892.— С. 23; *Беляшевский Н. Ф.* Раскопки на Княжей Горе в 1891г. // Киевская старина.— Т. XXXVI.— № 1.— К., 1892.— С. 76.

¹⁹ *Беляшевский Н. Ф.* Раскопки на Княжей Горе в 1891 г. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.— Кн. VI.— К., 1892.— С. 21—23.

²⁰ *Беляшевский Н. Ф.* Раскопки на Княжей Горе в 1891 г. // Киевская старина.— Т. XXXVI.— № 1.— К., 1892.— С. 61—104.

Влітку 1892 р. М. Ф. Біляшівський послідовними траншеями розкопував південно-східний та північно-західний схили гори. Досліджено житла, печі. Знайдено багато різноманітних предметів, а також скарб із срібними речами. Пробну траншею було закладено на південний захід від городища, за ровом, де знайдено також різні предмети, хоч і не так багато.

Звіт про розкопки М. Ф. Біляшівський опублікував 1893 р.²¹.

Д. Я. Самоквасов видає у Варшаві каталог своєї колекції, де без детального опису перераховує також знахідки з Княжої Гори²².

"Археологические известия и заметки" опублікували стислі відомості про Княжу Гору, зокрема, вказують, до яких зібрань надійшли матеріали; описують розкопки 1891—1892 рр., базуючись на звітах М. Ф. Біляшівського; характеризують колекцію Д. Я. Самоквасова в зібранні Історичного музею в Москві, зосереджуючи особливу увагу на свинцевій печатці з іменем митрополита Кирила²³. На той час про знахідку цієї печатки вже згадувалось в "Газеті Гатцука"²⁴ та в каталозі Д. Я. Самоквасова²⁵. На одному із засідань Московського Нумізматичного Товариства М. Ф. Біляшівський спробував атрибутувати пам'ятку. Короткий зміст цього повідомлення публікують "Археологические известия и заметки"²⁶. На сторінках цього видання наголошується на необхідності повного дослідження як Княжої Гори, так і Мар'їної Гори, на якій, на думку авторів, можливо, продовжувалось поселення, тому що там знаходять аналогічні предмети²⁷.

На засіданні Московського Археологічного Товариства 9 квітня 1893 р. під головуванням графині П. С. Уварової, в присутності Його Імператорської Величності Князя Сергія Олександровича, М. Ф. Біляшівський демонстрував кам'яні знаряддя із розкопок на Княжій Горі, вважаючи, що в нижній частині культурного шару даної пам'ятки наявні сліди поселення та майстерні пізнього кам'яного віку²⁸.

М. О. Леопардов 29 вересня 1893 р. письмово запропонував Церковно-Археологічному Товариству прийняти від нього до Церковно-Археологічного Музею в дар свої колекції, які він збирав біля 20 років. Обладнано відділення музею для колекції (320 р. сріб-

²¹ *Беляшевский Н. Ф.* Раскопки на Княжей Горе в 1892 г. // Киевская старина — Т. ХLI.— № 4.— К., 1893.— С. 134—146.

²² *Самоквасов Д. Я.* Основания хронологической классификации, описание и каталог коллекции древностей.— Варшава, 1892.— С. 83—84, № 4184—4295; С. 101, № 5401—5412.

²³ Археологические известия и заметки.— 1893.— № 5.— С. 164—168.

²⁴ Газеті Гатцука.— 1881.— № 45.— С. 756.

²⁵ *Самоквасов Д. Я.* Вказ. праця.— С. 101.

²⁶ Археологические известия и заметки.— 1893.— № 5.— С. 168.

²⁷ Там само.— С. 167.

²⁸ Там само.— С. 191—192.

дом витратив М. О. Леопардов), здачу, прийом, перевірку та поцінування спеціалістами колекцій було закінчено в кінці березня 1894 р., а список цих дарів розглянуто на засіданні Церковно-Археологічного Товариства 4 травня 1894 р. Згідно з цим списком всього в колекціях М. О. Леопардова було 8350 предметів на суму 31 135 р. 50 коп. сріблом. До цих колекцій додано ще 16 предметів, подарованих раніше, вартістю в 126 р. сріблом. Серед 8366 номерів колекції 730 — археологічні предмети (на загальну суму 5641 р. 50 коп. сріблом) і 7636 — монети, медалі, жетони тощо (25 620 р. сріблом)²⁹. Археологічні матеріали включали і знахідки з Княжої Гори³⁰.

В 1895 р. В. Б. Антонович у своїй праці вказує, що ще в 1872 р. при обвалі Княжої Гори знаходили бронзові та залізні речі, а також пару золотих сережок у вигляді голубків; перераховує предмети княжого часу, що їх розкопали селяни в 1888—1889 рр.³¹. Використавши як джерело "Киевские Епархиальные Ведомости" (№ 5 за 1846 р.), повідомляє, що на горі Нетеребка знаходили римські монети й монетні срібні гривни³².

В 1896 р. І. А. Хойновський, описуючи історію полян, підкреслює історичну роль міста на Княжій Горі. Вказуючи, що матеріали кількох розкопок, які він здійснив на Княжій Горі, та предмети, куплені в місцевих селян, складають його колекцію із Родні, він описує ці предмети³³.

Деякі прикраси з Княжої Гори були опубліковані М. Кондаковим³⁴.

В "Указателе церковно-археологического музея при Киевской Духовной Академии" 1897 р. йдеться про придбання музеєм колекції М. О. Леопардова³⁵. Ця колекція передавалась у три прийоми: вперше, як уже згадувалось вище, в березні 1894 р. самим колекціонером, потім ним же в січні 1895 р. і останній раз в листопаді 1895 р. — нащадками. Всю колекцію оцінено колекціонером та його нащадками в 42 745 руб. 50 коп. Серед матеріалів колекції згадуються мідний складень, зміювик із червоної міді та кам'яна форма

²⁹ Коллекции Древних предметов и монет, пожертвованные Церковно-археологическому Музею при Киевской духовной Академии Почетным Членом Церковно-археологического Общества при сей Академии действительным статским советником Николаем Александровичем Леопардовым. — К., 1895. — 82 с.

³⁰ Там само. — № 70, 71, 241, 243, 252, 257, 261, 265, 270, 281, 287, 293, 361, 452, 455, 461—464, 478—479, 618—637.

³¹ Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии (Приложение к XV т. "Древности"). — М., 1895. — С. 89—90.

³² Там само. — С. 101.

³³ Хойновский И. А. Археологические сведения о предках славян и Руси. — Вып. К., 1896. — С. 125—129.

³⁴ Кондаков Н. Русские клады // Исследование древностей великокняжеского периода. — Т. I. — С.-Петербург, 1896. — С. 129, 137, 207.

³⁵ Петров Н. И. Указатель церковно-археологического музея при Киевской Духовной Академии. — К., 1897. — С. 238—291.

для лиття хрестиків з виямчастою емаллю, що походять з Княжої Гори³⁶.

Найбільшу кількість знахідок з Княжої Гори було опубліковано в "Каталоге українских древностей коллекции В. В. Тарновского" в 1898 р.³⁷. Колекція розділена на 3 відділи: доісторичний, велико-князівський та козацький. Доісторичний відділ нараховував 400 предметів, з них 388 знайдено під час розкопок на Княжій Горі. Великокнязівський відділ включав 1620 предметів, знайдених під час розкопок; 66 предметів (№ 1621 — № 1686) із випадкових знахідок на Княжій Горі, які поступили після розкопок; 14 предметів, знайдених між Княжою та Мар'їною Горами (№ 1687 — № 1700) тощо. Опис речей цих двох розділів склав М. Ф. Біляшівський. Із 16 фототипних знімків, які включає це видання, 2 таблиці з матеріалами Княжої Гори. На першій зображено хрести, енколпіони, іконки, привіски у вигляді хрестиків; на другій — прикраси: гривни, рясна, колти, браслети, персні, скроневі кільця, привіски-лунниці.

Значна серія хрестиків, енколпіонів, іконок із розкопок на Княжій Горі³⁸, Дівич-Горі, а також інших місць поблизу Києва описується в "Древности Русские. Кресты и образки". Основна частина матеріалів надійшла в зібрання Б. І. та В. М. Ханенків з колекції М. П. Чернова.

Княжа Гора займала майже постійне місце у відділі випадкових знахідок "Археологической летописи Южной России", яка видавалась у Києві в 1899—1905 рр. під редакцією М. Ф. Біляшівського, адже в 1891—1892 рр. була досліджена лише частина городища. Розкопки було припинено через обставини, які не залежали від М. Ф. Біляшівського. В наступні роки гора перейшла у власність селян і знову стала місцем постійних хаотичних розкопок.

В середніх числах квітня 1899 р. М. Ф. Біляшівський проводить розкопки північного схилу городища, де в середній частині знаходить 2 житла³⁹.

В 1900 р. М. Ф. Біляшівський спробував узагальнити матеріали з розкопок Княжої Гори, розповівши про історію її вивчення, знахідки та господарство⁴⁰.

³⁶ Там само.— С. 242, 251, 255.

³⁷ Каталог українских древностей коллекции В. В. Тарновского. С приложением 16-ти таблиц фототипных снимков.— К., 1898.— 86 с., табл.

³⁸ Ханенко Б. И. и В. Н. Древности Русские. Кресты и образки.— Вып. I.— К., 1899.— С. 8, табл. I, № 1—20 (з різних місць, в тому числі й з Княжої Гори); С. 9—10, табл. II, № 39—40, 41—42; С. 12—13, табл. IV, № 46, 52, 53; С. 16, табл. VI, № 72, С. 21, табл. IX, № 110; Там само.— Вып. II.— К., 1900.— Табл. XVII—XXII, XXIV—XXX.

³⁹ Беляшевский Н. Ф. Раскопки на городище Княжа гора // АЛЮР.— Т. I.— К., 1899.— С. 60—61.

⁴⁰ Беляшевский Н. Ф. Раскопки на Княжей горе // Труды Московского археологического общества.— Т. XVI.— М., 1900.

У 1902 р. виходить п'ятий випуск каталогу "Древности Приднепровья", де опубліковано значну серію матеріалів із заліза, міді, бронзи, срібла, золота, скла, каменю, глини, тканини тощо, що знайдені на Княжій Горі⁴¹. Автори повідомляють, до яких колекцій надходили за останні 10 років предмети, добуті в Київській губернії скарбощукачами, зауваживши, що Княжа Гора є особливо багатою знахідками⁴². В зібрання Б. І. Ханенка поступили речі зі скарбів, знайдених селянами на Княжій Горі в 1896 р., 1897 р. (2 скарби), 1898 р., 1900 р.⁴³.

В. Г. Ляскоронський в 1904 р. висловив думку, що ототожнення городища на Княжій Горі з літописною Роднею не може вважатися переконливим. Вада дослідників в тому, що вони звертали увагу лише на деяку звукову подібність літописної назви річки, на якій розташовувалось місто, з нинішньою р. Рось. Дослідники не зробили критичного зведення та перевірки різночитань у літописних списках відносно даного місця, не зосередили уваги на з'ясуванні питань загального характеру, а саме — умов суспільно-політичного життя південної Русі вказаного періоду. Вважаючи р. Іршу, притоку р. Тетерева, літописною р. Рьса чи Урса, В. Г. Ляскоронський наголошує, що літописне місто Родня знаходилось на терені Київського Полісся⁴⁴. Значно пізніше Г. Г. Мезенцева, не вельми обтяжуючи себе аргументацією, констатує, що ця думка не дістала загального визнання, оскільки її автор "не рахувався ні з літописними, ні з археологічними даними"⁴⁵.

В опублікованій 1908 р. праці Д. Я. Самоквасов розповів і про свої розкопки Княжої Гори в 1876 р. та описав знайдені речі, а також зауважив М. Ф. Біляшівському, що після його розкопок на Княжій Горі селяни знайшли скарби, які надійшли в зібрання Б. І. Ханенка⁴⁶.

М. І. Петров у праці, виданій в 1915 р.⁴⁷, знову згадує про мідний змійовик, кам'яну форму для лиття хрестиків з виямчастою емаллю та бронзовий (у вищезгаданій праці автор помилково вказував, що мідний) енколпійон, які знайдені на городищі Княжа Гора і зберігаються в Церковно-Археологічному Музеї при Імператорській Київській Духовній Академії.

⁴¹ Ханенко Б. И. и В. Н. Древности Приднепровья. — Вып. V. Эпоха славянская (VI—XIII в.). — К., 1902. — 64 с., табл. I—XL.

⁴² Там само. — С. 18.

⁴³ Там само. — С. 19—21.

⁴⁴ Ляскоронский В. Г. О местоположении летописного города Родни. — Петербург, 1904. — 14 с.

⁴⁵ Мезенцева Г. Г. Древнорусское место Родень. Княжа гора. — К., 1968. — С. 14.

⁴⁶ Самоквасов Д. Я. Могила русской земли. — М., 1908. — С. 262—266.

⁴⁷ Петров Н. И. Альбом достопримечательностей Церковно-Археологического Музея при Императорской Киевской Духовной Академии. — Вып. IV—V. — К., 1915. — С. 24, 27, 29; табл. XIV, 3—4.

В 1925 р. М. Ф. Біляшівський проводить розшуки на місці стоянки біля підніжжя гори, яку місцеві селяни називають Великим Городищем. Знахідки було виявлено на поверхні, без розкопок. Такі самі розшуки здійснено і на городищі Княжа Гора та біля підніжжя Мар'їної Гори. Звіт про розшуки публікується в 1926 р. До нього включено і матеріали з Княжої Гори, які помилково датуються неолітичною добою⁴⁸.

В 1945 р. Пороською археологічною експедицією було проведено археологічну розвідку на Канівщині з метою вивчення низкою дослідницьких маршрутів якнайширшої території вздовж берега Дніпра, починаючи від с. Трахтемирова до гирла р. Росі і по лівому берегу р. Росі. Пороська археологічна експедиція була організована Інститутом археології АН УРСР разом з Інститутом історії матеріальної культури АН СРСР і Центральним історичним музеєм у Києві під керівництвом Т. С. Пассек. В експедиції взяли участь наукові співробітники Інституту археології АН УРСР — Т. Оболдуєва, Центрального історичного музею — Н. Лінка, С. Піваковська, Г. Василенко, ІМКУ АН СРСР — І. Нікішин, В. Селіванов (художник), В. Бахрушина, а також студенти-практиканти Московського і Київського держуніверситетів — М. Аруїн, І. Бикова, В. Корчагіна, Є. Патрикеева та Г. Вінницька⁴⁹. Крім обстеження майданчика городища і прилеглої до нього напільної частини (геологами закладені шурфи) експедиція оглянула схили обох ярів, що прилягають до городища. Було зібрано поряд з фрагментами посуду XI—XIII ст. кераміку епохи бронзи, опис якої Т. С. Пассек дає в опублікованій у 1949 р. праці, де також характеризує стан збереженості Княжої Гори, констатує цілковиту відсутність культурних решток⁵⁰. В цей час Княжа Гора була розташована на території Геолого-географічного заповідника Київського державного університету. (В минулому — дача М. Ф. Біляшівського. 14 десятин землі виділив М. Ф. Біляшівському В. В. Тарновський. Дача побудована в 1902 р. В 1929 р. Є. Б. Біляшівська передала дачу АН УРСР. В 1930 р. Указом Ради народних комісарів УРСР було організовано заповідник.)

У 1947 і 1948 рр. Канівська археологічна експедиція Київського державного університету та Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. А. Богусевича досліджувала кілька археологічних об'єктів, розташованих в околицях Канева: Велике скіфське городище, Пилипенкову гору, Московку, Хмельну, поселення біля підніжжя

⁴⁸ Біляшівський М. Ф. Розшуки на місці стоянки неолітичної доби біля могили Т. Шевченка // Коротке звітження ВУАК за археологічні дослідження року 1925 (З каталога звідомної виставки).— К., 1926.— С. 94, табл. XXI, № 10—13; С. 95, табл. III.

⁴⁹ Пассек Т. С. Пороська археологічна експедиція 1945 р. // Археологічні пам'ятки УРСР.— Т. I.— К., 1949.— С. 209.

⁵⁰ Там само.— С. 209—222.

Великого скіфського городища та Мале городище. В. А. Богусевич зазначає, що, можливо, Мале городище й було літописним Роднем, оскільки міцністю своїх укріплень значно переважає Княжу Гору. Кілька траншей було зроблено й на Княжій Горі, складено план городища й у надрукованому звіті зазначено, що, очевидно, дальші розкопки недоцільні, бо культурні шари вже вичерпані⁵¹.

Досліджуючи ливарні формочки XI—XIII ст., Г. Ф. Корзухіна в опублікованій в 1950 р. статті⁵² описує кілька бронзових знахідок з Княжої Гори. Це, зокрема, формочка для колта; зірчаста привіска та плаский колт, прикрашені зерню; колт з птахом і пальметою на червоному емалевому фоні; колт з емаллю, орнаментований двома концентричними крутами і радіальними лініями. Автор звертає увагу на те, що бронзові та з червоної міді формочки було призначено спеціально для лиття з легкоплавкого металу, яким є свинець. Крім того, в статті згадуються й інші знахідки з Княжої Гори: срібні тиснені колти з черню, формочки для трьохнамистинних сережок (тобто скроневиx кілець — *О. Б.*) та перснів, бронзові енкаліпіони з в'язчастою емаллю тощо. На думку автора, на Княжій Горі, безумовно існувало самостійне і до того ж вельми розвинуте виробництво ювелірних виробів.

Описуючи два види катакомбного посуду, знайденого на горі Московка, Р. І. Виезжев звертає увагу на те, що посуд першого виду відомий з кількох місцевостей Канівщини, в тому числі й з Княжої Гори⁵³.

У своїй праці 1955 р. В. Й. Довженок та Н. В. Лінка наголошують, що в результаті розкопок на Княжій Горі та на Горі Дівця виявлено велику кількість знахідок, які є винятковою історико-культурною цінністю. Довгий час ці знахідки були основними археологічними джерелами для вивчення різних галузей виробництва, а також культури і побуту давньої Русі⁵⁴.

В 1957 р. кафедра археології та музеєзнавства Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка розпочала планомірне вивчення стародавніх пам'яток Канівщини. До складу експедиції входили: наукові працівники Г. Г. Мезенцева, М. М. Бондар, фотограф Ф. М. Дубинський, креслярка Л. І. Чернишевич та 9 студентів IV—V курсів історико-філософського факультету. Робота провадилася з 22.06 до 21.07 1957 р.⁵⁵ Під час археологічних розвідок було

⁵¹ *Богусевич В. А.* Канівська археологічна експедиція // Археологічні пам'ятки УРСР.— Т. III.— К., 1952.— С. 152.

⁵² *Корзухіна Г. Ф.* Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания // СА.— 1950.— XIV.— С. 217—244.

⁵³ *Виезжев Р. І.* Розкопки у Каневі в 1949 р. // АП УРСР.— Т. V.— К., 1955.— С. 37.

⁵⁴ *Довженок В. І., Лінка Н. В.* Розвідки древньоруських городищ на нижній Росі в 1949 р. // Там само.— С. 151.

⁵⁵ *Бондар М. М., Мезенцева Г. Г.* Археологічні дослідження Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка в Каневі в 1957 р. // Науковий щорічник за 1957 рік.— 1958.— С. 72; *Мезенцева Г. Г.* Археологічні розвідки на території Канівського

обстежено гори — Княжу, Мар'їну та Мале і Велике скіфські городища та їхні підніжжя і виявлено кілька різночасових поселень.

В 1958 р. розкопки Княжої Гори було відновлено. Кафедра археології і музеєзнавства Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка провадила дослідження з 1958 р. по 1965 р. Загін слов'яно-руської археології Канівської експедиції очолювала Г. Г. Мезенцева. Під час розкопок було розкрито всю площу, доступну для розкопок (близько 2000 м²). Виявлено 24 житла, 8 приміщень, 29 ям різного призначення того ж часу, об'єкти військового характеру, а також стародавній могильник на сусідній горі Пластунці. Знайдено багато різноманітного посуду, сільськогосподарських знарядь праці, ремісничих інструментів, зброї, численних предметів побуту, прикрас тощо.

Результати досліджень публікуються. В "Науковому щорічнику за 1958 рік" повідомляється, що експедиція працювала влітку 1958 р. з 20.06. по 20.07. На Княжій Горі у розкопі, закладеному за міськими валами, було виявлено напівземлянку з глинобитною піччю. Інвентар (горщики з клеймами, залізний наконечник стріли, жорна тощо) автори відносять до IX—X ст.⁵⁶

1959 р. виходить також стаття у Віснику Київського університету⁵⁷. Автори повідомляють, що в 1958 р. розкопки було проведено на Канівському слов'янському поселенні, на городищі на Княжій Горі та на трипільському поселенні в с. Пекарі. Крім того, в 1958 р. було проведено й археологічні розвідки на значній території Канівського Подніпров'я (було досліджено близько 20 стародавніх пам'яток, більшість яких експедиція відкрила вперше). В цьому році в археологічному загоні Канівської комплексної експедиції брали участь наукові працівники М. М. Бондар, Г. Г. Мезенцева, фотограф М. Лозинський, креслярі Т. Красицька, В. Маслов, а також студенти-археологи IV—V курсів історико-філософського факультету університету. Роботи провадилися з 22.06 по 19.07 1958 р.⁵⁸ (Якщо порівняємо інформацію в публікаціях⁵⁹ щодо дати проведення розко-

заповідника в 1957 р. // Матеріали до вивчення історії та природи району Канівського заповідника.— К., 1962.— С. 17.

⁵⁶ *Бондар М. М., Мезенцева Г. Г.* Археологічна експедиція КДУ на Канівщині в 1958 р. // Науковий щорічник за 1958 рік.— К., 1959.— С. 82—83.

⁵⁷ *Бондар М. М., Мезенцева Г. Г.* Археологічні дослідження в Канівському Придніпров'ї в 1958 р. // Вісник Київського університету.— № 2.— Серія історії та філософії.— Вип. 2.— К., 1959.— С. 132—141.

⁵⁸ Там само.— С. 133.

⁵⁹ *Бондар М. М., Мезенцева Г. Г.* Археологічна експедиція КДУ на Канівщині в 1958 р. // Науковий щорічник за 1958 рік.— К., 1959.— С. 82; *Бондар М. М., Мезенцева Г. Г.* Археологічні дослідження в Канівському Придніпров'ї в 1958 р. // Вісник Київського університету.— № 2.— Серія історії та філософії.— Вип. 2.— К., 1959.— С. 133; *Мезенцева Г. Г.* Деякі підсумки археологічного вивчення древньоруського міста Родня // Вісник Київського університету.— № 4.— Серія історії та філософії.— Вип. 1.— К., 1961.— С. 111.

пок, складу експедиції, то, на жаль, зустрічаються розбіжності). В 1958 р. на Княжій Горі на відстані 70 м від міських валів було розкрито площу 56 м²; виявлено 2 житла; знайдено кераміку IX—XII ст., уламки жорен, грузил, залізні наконечники стріл, цвяхи, скляні намиста та браслети⁶⁰.

В "Науковому щорічнику за 1959 р." автори інформують, що в липні 1959 р. на Княжій Горі було розкрито площу в 240 м², на якій відкрито 3 напівземлянки і ряд господарських ям, а також перераховують знахідки⁶¹. В археологічній експедиції 1959 р. працювали науковці М. М. Бондар, Г. Г. Мезенцева, фотограф Ф. М. Дубинський, кресляр Б. Глазман і студенти-археологи III—IV курсів історико-філософського факультету КДУ⁶².

В 1961 р. Г. Г. Мезенцева публікує деякі підсумки дослідження Княжої Гори. В статті розглянуто історію вивчення, топографію, планування та укріплення, улаштування жител, а також значну увагу приділено аналізу ремесел (ковальського, ливарного, ювелірного, гончарного, каменерізного, кісткорізного, склоробного), сільського господарства, рибальства, бджільництва, торгівлі та військової справи в Родні⁶³.

Цікаві археологічні, геологічні та геоморфологічні дані стосовно нашого дослідження знаходимо в збірнику, виданому в 1962 р.⁶⁴ Г. Г. Мезенцева знову звертається до археологічних розвідок 1957 р.⁶⁵ М. М. Бондар в своїй статті, зокрема, поділяє городища епохи Київської Русі на дві групи: великі населені ремісничо-торговельні й адміністративні пункти та невеликі населені пункти неміського типу. Друга група представлена в основному феодалними замками. Показовим щодо цього, на думку автора, є городища на Княжій Горі та Дівич-Горі⁶⁶.

⁶⁰ Бондар М. М., Мезенцева Г. Г. Археологічні дослідження в Канівському Придніпров'ї в 1958 р. // Вісник Київського університету.— № 2.— Серія історії та філософії.— Вип. 2.— К., 1959.— С. 140.

⁶¹ Бондар М. М., Мезенцева Г. Г. Канівська археологічна експедиція Київського ордену Леніна держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка в 1959 р. // Науковий щорічник за 1959 рік.— К., 1960.— С. 52—53.

⁶² Там само.— С. 52.

⁶³ Мезенцева Г. Г. Деякі підсумки археологічного вивчення древньоруського міста Родня // Вісник Київського університету.— № 4.— Серія історії та філософії.— Вип. 1.— К., 1961.— С. 110—119.

⁶⁴ Матеріали до вивчення історії та природи району Канівського заповідника.— К., 1962.— 152 с.

⁶⁵ Мезенцева Г. Г. Археологічні розвідки на території Канівського заповідника в 1957 р. // Матеріали до вивчення історії та природи району Канівського заповідника.— К., 1962.— С. 16—31.

⁶⁶ Бондар М. М. Деякі підсумки археологічних досліджень на Канівщині за роки Радянської влади // Там само.— С. 13.

В 1963 р. Г. Г. Мезенцева досліджує найхарактерніші зразки жорен з Княжої Гори. Аналізи, проведені під керівництвом інженера-геолога Геологічного музею Інституту геологічних наук АН УРСР В. В. Древіної, свідчать, що жорна виготовлено з роздрібнених шматочків кварцу, польових шпатів, біотиту й деяких інших мінералів, поєднаних сполучною масою з глини та бурих оксидів заліза⁶⁷.

В статті 1967 р. Г. Г. Мезенцева описує найцікавіші знахідки з розкопок останніх років — мідний та глиняний посуд, чашечки з клеймом від вагів, своєрідну гирю, срібні та бронзові прикраси, культові й побутові предмети, а також сільськогосподарський інвентар, деякі інструменти⁶⁸.

Узагальнюючи опубліковані праці про Княжу Гору, а також матеріали Державного історичного музею в Москві, Ермітажі, Київського, Львівського і Чернігівського історичних музеїв, Г. Г. Мезенцева в 1968 р. видає монографію⁶⁹. В ній автор розповідає про виникнення Родня, його відкриття та дослідження; розташування міста, його топографію, укріплення, планування; влаштування та реконструкцію наземних та напівземлянкових жител, господарчих та інших будов (князівського палацу, церкви); реконструює загальний вигляд міста в XII—XIII ст. В монографії показано розвиток найрізноманітніших ремесел — ковальського, ливарного, ювелірного, гончарного, деревообробного, кісткорізного, каменерізного, склоробного та інших, а також сільського господарства і торгівлі. Описано багато виробів. Охарактеризовано роль військової справи в Родні та рівень її розвитку. Дослідниця описала місцезоположення могильника Родня XI—XIII ст., поховання, підкреслила зв'язок гори Пластунки з культом Рода.

Одночасно інші дослідники продовжували дослідження та аналіз окремих пам'яток Княжої Гори. Б. О. Рибаків детально зупиняється на мідній пластині з Княжої Гори, помилково вказуючи, що її знайдено в Києві. Вважає, що, можливо, фрагмент належав дверям світського палацу⁷⁰. Згадує і низку інших знахідок⁷¹.

Досліджуючи техніку металургії та металообробки, Б. А. Колчин звертається до матеріалів ряду пам'яток Давньої Русі, серед яких і 37 предметів з Княжої Гори⁷². Це ножі (3), серпи (3), коси

⁶⁷ Мезенцева Г. Г. Новые данные об изготовлении древнерусских жерновов // СА. — 1963. — № 4. — С. 224—227.

⁶⁸ Мезенцева Г. Г. Знахідки з розкопок древньоруського міста Родня за останні роки // Вісник Київського університету. — № 8. — Серія історії та права. — Вип. 1. — К., 1967. — С. 59—69.

⁶⁹ Мезенцева Г. Г. Древньоруське місто Родень. Княжа гора. — К., 1968. — 183 с. з іл.

⁷⁰ Рибаків Б. А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948. — С. 326.

⁷¹ Там само. — С. 223, 227, 248, 249, 393, 414, 426, 427, 454—456, 459, 467 та ін.

⁷² Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (монгольский период) // МИА. — № 32. — М. — Л., 1953. — 259 с.

(2), сокира, долота (2), тесло, гачок, токарний різець, скобель, струг для обробки шкіри, свердло, терпути (3), пилка, вудила, наконечники стріл (4), спис, кольчуга, цвях, корпуси замків (2), пружини від замків (4) та ключ. 8 з них зберігалися в Державному історичному музеї в Москві, а 29 — у Київському державному історичному музеї. Датуються ці предмети XI—XII ст.

Г. Ф. Корзухіна в 1954 р. опублікувала "Русские клады IX—XIII вв.", де характеризує і 12 скарбів з Княжої Гори⁷³, щоправда, помилково датуєчи 2 скарби 1876 р. (розкопки Д. Я. Самоквасова) 1877 р., а скарб 1900 р. — 1899 роком. Автор вважає, що всі чи деякі з 12 скарбів є тими коштовностями, які в мирний час зберігались у будинку в особливому місці і в разі небезпеки мали бути закопані в землю, тобто стати скарбами. Але, мабуть, загибель міста була такою блискавичною, що населення покинуло в житлах все своє майно. Лише в одному будинку цінності встигли сунути в піч (скарб № 118 1891 р.) і саме їх можна вважати скарбом у повному сенсі слова⁷⁴. Таку велику кількість скарбів на Княжій Горі Г. Ф. Корзухіна пояснює не особливим значенням цього міста в давнину, а майже повним дослідженням культурного шару⁷⁵.

В 1957 р. Г. М. Шовкопляс опублікувала частину керамічних матеріалів, що походять з поселень на Княжій Горі, біля підніжжя Мар'їної Гори та біля підніжжя Великого городища (зібрані М. Ф. Біляшівським в 1925 р.) та зберігаються у фондах Київського державного історичного музею (колекція за № в-4546)⁷⁶. Вказуючи на те, що М. Ф. Біляшівський помилково відніс майже всі зібрані ним керамічні матеріали до неолітичного часу⁷⁷, Г. М. Шовкопляс робить висновки, що даний керамічний комплекс не є цілком однорідним, але найбільш ранні знахідки, переважно з Княжої Гори і частково з поселення біля Великого городища, належать до бронзового віку (так званого катакомбного типу). Основну ж частину досліджуваних матеріалів колекції автор відносить до кінця I — початку II тис. н. е.⁷⁸. Знахідки з Княжої Гори — уламки кружального посуду — датує XI—XII ст.⁷⁹.

Зазначивши, що найбільша частина матеріалу з Княжої Гори зберігається в Київському державному історичному музеї, Н. І. Шен-

⁷³ Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв. — М. — Л., 1954. — С. 14, 16, 33, 46, 130; табл. XLVIII—L, карта 4.

⁷⁴ Там само. — С. 14, 16.

⁷⁵ Там само. — С. 33.

⁷⁶ Шовкопляс Г. М. Слов'янські пам'ятки в районі Канева (за матеріалами Київського державного історичного музею) // Археологія. — Т. X. — К., 1957. — С. 136—140.

⁷⁷ Біляшівський М. Ф. Розшуки на місці стоянки неолітичної доби біля могили Т. Шевченка // Коротке звіттєлення ВУАК за археологічні досліді року 1925 (з каталогу звідомної виставки). — К., 1926. — С. 94—95.

⁷⁸ Шовкопляс Г. М. Вказ. праця. — С. 137.

⁷⁹ Там само. — С. 140.

дрик вказує, що колекція в кількості 2997 номерів записана під номером в-25 і сюди входять залізні, мідні, бронзові, золоті, срібні та керамічні вироби⁸⁰. Зосередивши увагу на великій групі наконечників стріл (502 шт.), Н. І. Шендрик класифікувала їх за хронологією і функціональним призначенням, описала їхні форми, розміри та навела відповідні аналогії⁸¹. Автор зазначає, що в досліджуваній колекції переважну кількість становлять черенкові наконечники стріл (476 екземплярів). На відміну од втулкових (26 екземплярів), які характерні для західноєвропейських країн і південно-західних областей Київської Русі, черенкові наконечники стріл були поширені в Східній Європі та Азії. Наявність великої кількості наконечників стріл Н. І. Шендрик пояснює тим, що Княжа Гора була фортецею в прикордонному зі степом районі і об'єктом безперервних набігів кочовиків. Вона була також феодальним замком, укріпленим пунктом у боротьбі з ворогом⁸². Досліджувані матеріали датуються від VIII—IX до XIV—XV ст. Найбільша кількість стріл припадає на X—XIII ст. Ці століття були, ймовірно, часом найбільш інтенсивного життя на городищі. Незначна кількість наконечників стріл (8 шт.) та інших археологічних матеріалів XIII—XV ст. свідчить, на думку автора, про занепад життя після татарської навали⁸³.

Розглядаючи пам'ятки стародавнього минулого Канівського Придніпров'я, М. М. Бондар у своїй праці, виданій в 1959 р., говорить і про історичну роль та функції городища на Княжій Горі⁸⁴. Підтримуючи думку, що городища Київської Русі поділяються на дві групи, а саме великі населені ремісничо-торговельні й адміністративні пункти та невеликі населені пункти неміського типу, М. М. Бондар характеризує Княжу Гору як феодальний замок. Археологічні матеріали свідчать, що тут проживали представники вищих верств феодального суспільства, дружинники та досить багаті людей, які обслуговували господарів замку. Автор вважає, що дане городище є типовим прикладом укріплених феодальних дворів-замків, в яких розташовувались резиденції князів і великих бояр; підтримує думку про його ототожнення з літописною Роднею. М. М. Бондар наголошує, що замки виконували в основному три функції: тримали в покорі місцеве сільське населення, захищали кордони руської землі від нашестя кочовиків і були сховищами для князів під час міжусобних війн. Значна увага приділяється дослідником заняттям жителів городища.

⁸⁰ Шендрик Н. І. Наконечники стріл з Княжої Гори // Праці Київського Державного Історичного музею.— Вип. I.— К., 1958.— С. 158, 160.

⁸¹ Там само.— С. 158—174.

⁸² Там само.— С. 172.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Бондар М. М. Пам'ятки стародавнього минулого Канівського Придніпров'я.— К., 1959.— С. 57, 60—63, 65—72.

В. Й. Довженок, досліджуючи давньоруські городища, значну увагу приділяє Княжій Горі. Зокрема, в статті 1961 р.⁸⁵ він зазначає, що городище Княжа Гора на Дніпрі було феодальним двором-замком⁸⁶. Автор дає загальну характеристику городища, а також аналізує його соціальні риси. Вважає, що зіставляючи археологічні дані з назвою гори, можна дійти висновку, що ця назва зберігає дуже давню традицію і відбиває історичну дійсність, тобто на горі знаходився князівський замок.

В 1961 р. В. Й. Довженок також публікує працю, присвячену землеробству давньої Русі, де вказує, що розкопки на Княжій Горі дали цінний матеріал для вивчення як землеробства, так і інших галузей господарства, а також розглядає соціальні категорії населення, що мешкало на городищі⁸⁷. Автор припускає, що на Княжій Горі жив один з давньоруських князів, який і був власником замку, що стояв тут. У князівському укріпленому дворі жив сам князь із своєю сім'єю, а також найближче його оточення, що складалося з представників військово-дружинної верстви та господарчої адміністрації, причому, вони могли сполучати функції військові й адміністративно-господарські. На князівському дворі жила також господарська і дворова челядь. Князівський двір, на думку автора, був оточений сільськими неукріпленими поселеннями.

В 1965 р. Н. І. Шендрік публікує нове дослідження, що базується на матеріалах з Княжої Гори⁸⁸. На її думку, серед знайдених М. Ф. Біляшівським на Княжій Горі матеріалів особливо цікавими є інструменти для обробки овечих шкур (ключка, скобелі, ніж), які дають можливість твердити про наявність ще в Київській Русі спеціалізованого виду шкіряного виробництва — кушнірства. Для атрибуції матеріалів автор використовує й етнографічні дані.

Г. Ф. Корзухіна в праці 1966 р. звернула увагу на орнаментовану черню та гравіюванням бронзову сокирку зі стальним лезом, овальною петлею вздовж нього та обушком з виямкою із розкопок М. Ф. Біляшівського на Княжій Горі⁸⁹. Вказуючи на аналог з о. Готланд, дослідниця датує сокирку з Княжої Гори XI ст. і вважає, що така зброя мала бойове призначення, лише належала багатим особам, можливо синам великих феодалів, які з дитячого віку були навчені мистецтву володіння зброєю. Г. Ф. Корзухіна наголошує

⁸⁵ Довженок В. Й. Давньоруські городища-замки // Археологія.— 1961.— Том XIII.— С. 95—104.

⁸⁶ Там само.— С. 95, 98, 99, 103, 104.

⁸⁷ Довженок В. Й. Землеробство Давньої Русі до середини XIII ст.— К., 1961.— С. 39, 40, 66, 96, 220, 223—227.

⁸⁸ Шендрік Н. І. Нове в шкіряному виробництві часів Київської Русі // Нове в музеях України.— Вип. 2.— 1965.— С. 49—52.

⁸⁹ Корзухіна Г. Ф. Ладожский топорик // Культуры древней Руси.— М., 1966.— С. 89, 92, 94.

і на магічному значенні даної сокирки, зауваживши, що обрядові функції мали не лише орнаментовані сокири чи інші види зброї.

В статті Н. І. Шендрік 1970 р.⁹⁰ описано набір кушнірських інструментів — ніж, струги, крюк, до яких автор уже зверталась у вищезгаданому дослідженні. Автор ще раз підкреслює, що описуваний набір інструментів свідчить про розвиток кушнірської справи в Київській Русі, зокрема, спеціалізованого ремесла по обробці овечих шкур.

Б. О. Рибаків, розглядаючи в своєму дослідженні (1971 р.) давньоруське прикладне мистецтво, звертає увагу і на золоті колти з перегородчатого емалю з Княжої Гори, які датує XII — першою третиною XIII ст.⁹¹

В 1971 р. М. М. Бондар знову приділяє увагу Княжій Горі⁹². Даючи загальну характеристику городища, автор зосереджується на його хронології та функціональному призначенні. Оскільки район Канева був прикордонною територією, яка зазнавала нападу з боку кочовиків, то на Княжій Горі воїни-дружинники проживали постійно. Як і В. Й. Довженок⁹³, автор вважає, що знахідки в різних місцях городища скарбів та окремих ювелірних виробів свідчать, що тут проживало кілька багатих сімей. Знахідки срібної арабської монети початку IX ст. та окремих керамічних виробів, які за формою, орнаментом та фактурою наближаються до гончарної кераміки слов'янських селищ VIII—IX ст., датування Г. Ф. Корзухіною скарбів 70-ми роками XII ст.— 1240 р.⁹⁴ дають підстави М. М. Бондарю стверджувати, що городище на Княжій Горі засноване у IX ст. й існувало майже до середини XIII ст.⁹⁵ Вважаючи городище фортецею-замком, автор зазначає, що розвиток ремесел сприяв поступовому його наближенню до ремісничо-торговельного міста⁹⁶.

Вважаючи, що в епоху Київської Русі було чотири основних типи поселень (неукріплені села, феодальні замки, сторожові оборонні пункти — гради, міста), В. Й. Довженок у дослідженні 1975 р. зупиняється на вивченні соціальних рис тих городищ, які є залишками феодальних замків і сторожових градів⁹⁷. Автор констатує,

⁹⁰ Шендрік Н. І. Кушнірські інструменти з городища на Княжій Горі [Черкас. обл.] // Археологія.— Т. 23.— 1970.— С. 221—224.

⁹¹ Рибаків Б. А. Русское прикладное искусство X—XIII вв.— Л., 1971.— С. 26, мал. 24—25; С. 47, мал. 55.

⁹² Бондар М. М. Минуле Канева та його околиць.— К., 1971.— С. 72—83.

⁹³ Довженок В. Й. Древньоруські городища-замки // Археологія.— 1961.— Том XIII.— С. 103; Довженок В. Й. Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст.— К., 1961.— С. 226.

⁹⁴ Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв.— М.— Л., 1954.— Карта 4.

⁹⁵ Бондар М. М. Минуле Канева та його околиць.— К., 1971.— С. 82.

⁹⁶ Там само.— С. 83.

⁹⁷ Довженок В. Й. Про типи городищ Київської Русі // Археологія.— 1975.— Вип. 16.— С. 3—14.

що на Русі феодальні замки існували вже в VII—IX ст. Підтвердженням цього є наявність культурних шарів та окремих речей цього часу на деяких городищах, які є залишками феодальних замків. До таких городищ належить і Княжа Гора⁹⁸. Коротко зупинившись на розташуванні та плануванні літописних даних, які пов'язують з городищем, В. Й. Довженок звертає увагу на знахідки. Він вважає, що коштовні прикраси могли належати заможним дружинникам, а золота діадема була традиційною прикрасою жінок князівського походження. Автор доходить висновку, що Княжа Гора є городищем, на якому стояв князівський двір, замок. Тут жив князь зі своєю сім'ю, мешкали представники інших заможних верств населення, зокрема дружина, особи господарської адміністрації. Челядь перебувала у різних формах феодальної залежності від власника замку, серед них, певно, були й раби. Князівський замок на Княжій Горі був одночасно і прикордонним сторожовим градом. Дружина князя, яка постійно тут проживала, охороняла не лише самого феодала, а й землі Київської Русі в цілому⁹⁹.

В 1975 р. Т. І. Макарова публікує повне зведення перегородчатих емалей XI—XIII ст., до якого включає і знахідки з Княжої Гори — золоті колти (в каталозі № 25, № 26 — вид 2: колти із зображенням птахів; № 41—42, № 48—49 — підтип 2: колти з багатопроменевою каймою); золоті барми (в каталозі № 81—82); мідний хрест-енколпін (в каталозі № 152)¹⁰⁰.

Як одна з основних пам'яток давньоруських городищ, Княжа Гора посідає значне місце й у загальних академічних виданнях¹⁰¹. Насамперед, приділяється увага її розташуванню та плануванню, історії дослідження, характеристиці речового матеріалу. Вказується, що речовий матеріал з городища частково належить до другої половини I тис. н. е., а в основному — до XII і першої половини XIII ст.¹⁰².

Серед ілюстративного матеріалу, яким супроводжує свою працю В. М. Василенко (1977 р.), наявна вже відома нам різна кістяна ручка від дзеркала, яку автор датує XII ст.¹⁰³.

⁹⁸ Там само.— С. 4.

⁹⁹ Там само.— С. 4—5.

¹⁰⁰ Макарова Т. И. Перегородчатые эмали Древней Руси.— М., 1975.— С. 26, 29, 31, 32, 36—38, 57, 104, 106, 107, 111, 126.

¹⁰¹ Наприклад, Археологія Української РСР: В 3 т.— Т. 3. Ранньослов'янський та давньоруський періоди.— К., 1975.— С. 266; 267—269; 319; 332; 337; 338; 343; 344; 345; 360; 421; 324, рис. 78, № 5, 6; 326, рис. 79, № 5, 6; 340, рис. 81, № 19; 352, рис. 84, № 5, 6, 8, 9, 11; 354, рис. 85, № 5, 6, 10; 369, рис. 91, № 3, 6, 9, 21—24, 27; 199, рис. 47, № 8 (ручку від дзеркала помилково віднесено до київських знахідок); кольорова вклейка після с. 432.

¹⁰² Там само.— С. 269.

¹⁰³ Василенко В. М. Русское прикладное искусство.— М., 1977.— С. 358, мал. 155.

Розглядаючи традиції в рязанській пластиці, А. В. Риндіна звертається і до шиферного "Розп'яття" з Княжої Гори, оскільки вважає, що це один з виробів дрібної пластики, яка визначала стиль рязанської ікони. Подібні вироби характеризуються певними манерами: фігури, подані в невисокому рельєфі й ніби накладені на фон, не мають об'ємної проробки; їхня поверхня покрита графічним декором з різноманітним варіюванням найпростіших геометричних мотивів. Автор вважає, що майстри намагались у камені наслідувати техніку перегородчатої емалі, відтворюючи різцем узори золотих перегорошок¹⁰⁴.

У своїй праці 1980 р. П. П. Толочко, коротко охарактеризувавши місцезнаходження і планування Княжої Гори, приділяє увагу характеру городища, його історичній атрибуції та соціальному рангові¹⁰⁵. Автор визначає характер городища як військово-землеробський, а також зауважує Г. Г. Мезенцевій, яка наголошувала, що основою економічного розвитку цього городища було високорозвинене ремесло. На думку П. П. Толочка, численні знахідки ювелірних виробів вказують на широке їх використання в побуті соціально верхівкою, а не на місцеве виробництво. Більшість із цих знахідок мають київське походження, тим паче, зазначає автор, що на Княжій Горі не знайдено навіть слідів ювелірних майстерень. Ремесло на городищі відіграло допоміжну роль. П. П. Толочко вважає, що варто переглянути питання про історичну атрибуцію городища Княжа Гора як м. Родень. Адже літописні дані вказують на те, що м. Родень знаходилось біля гирла р. Рось, а городище Княжа Гора міститься на Дніпрі — на відстані кількох кілометрів від гирла Росі. Автор вбачає залишки літописного Родня в городищі, яке знаходиться в с. Пекарі. Він зазначає, що під час огляду цього городища було зібрано значну кількість фрагментів кераміки X — початку XI ст. Все це дає можливість авторові вважати, що городище в с. Пекарі було збудоване біля гирла р. Рось ще в X ст. і що це городище було першим укріпленим пунктом у системі пороських сторожових фортець. П. П. Толочко наголошує, що не досить аргументів на користь висновку В. Й. Довженка щодо атрибуції городища Княжа Гора як княжого центру. Не слід забувати, що, по-перше, давньоруські скарби з атрибутами влади князя часто знаходились у місцях, де не було навіть городищ; по-друге, замки на Княжій і Дівич-Горі розташовані поруч зі справді княжими центрами — Каневом і Корсунем; по-третє, наявність дорогих ювелірних виробів варто пояснювати не особливим соціальним рангом, а тим, що Княжа і Дівич-Гора як найбільш неприступні фортеці, стали місцем сховища кня-

¹⁰⁴ Риндіна А. В. Древнерусская мелкая пластика. Новгород и Центральная Русь XIV—XV веков.— М., 1978.— С. 32—33.

¹⁰⁵ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков.— К., 1980.— С. 143, 147—150, 162.

зівсько-боярської знаті Канева та Корсуна напередодні монголо-татарського вторгнення.

Але, забігаючи наперед, зауважимо, що згодом (1996 р.) П. П. Толочко підтримує думку В. Й. Довженка про те, що увесь комплекс речей, а також назва місцевості дають підстави стверджувати, що феодалний двір-замок належав князеві. Він зазначає, що тут, можливо, ми маємо справу із замиською резиденцією канівських князів¹⁰⁶.

Досліджуючи кам'яну пластику, Т. В. Ніколаєва зазначає, що найбільший інтерес становить комплекс із Княжої Гори. Вона робить його історіографічний огляд¹⁰⁷, складає класифікацію і хронологію¹⁰⁸ та включає 13 іконок з Княжої Гори і 1 іконку, знайдену біля Княжої Гори, на Великому городищі, до каталогу виробів дрібної пластики з каменю¹⁰⁹. Найбільшу кількість іконок з Княжої Гори дослідниця пояснює насамперед тим, що городище розкопано повністю. Зразки дрібної пластики різностильні і різночасові (XI—XIII ст.). На думку дослідниці, більшість із них пов'язані з художніми майстернями Києва.

Знахідки з Княжої Гори згадуються дуже часто, коли йдеться про розвиток землеробства, ремесел, військової справи в давньоруський час¹¹⁰.

Розглядаючи народні обереги, Б. О. Рибаків зупиняється і на сокирці з Княжої Гори, яка, на думку автора, свідчить про прямий зв'язок сокирок-амулетів з господарською діяльністю, адже давня ідеограма поля, ниви зображена посередині леза, а на щопці обуха — рослинний (?) орнамент з позначкою насіння в нижній частині ствола¹¹¹. На наш погляд, слід погодитись з атрибуцією Г. Ф. Корзухіної щодо даної сокирки, про що вже йшлося вище.

У 1988 р. В. Г. Пуцко публікує хрест-енколпін з Княжої Гори¹¹², який відносить до комплексу знахідок виробів художнього лиття, що своїм походженням пов'язані з Києвом. Стилістично енкалпін відповідає, на думку автора, найбільш передовому напрямку в візантійському мистецтві рубежу XII—XIII ст.

¹⁰⁶ Толочко П. П. Київська Русь.— К., 1996.— С. 168.

¹⁰⁷ Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика из камня. XI—XV вв. // САИ.— Вып. Е 1—60.— М., 1983.— С. 12—13.

¹⁰⁸ Там само.— С. 20—23.

¹⁰⁹ Там само.— С. 51—54; Табл. 3, № 1—7; Табл. 4, № 1—7.

¹¹⁰ Наприклад, Археология СССР с древнейших времен до средневековья: В 20 т.— Т. 7. Древняя Русь. Город, замок, село.— М., 1985.— С. 228, 235, 237—239, 247, 249—251, 256, 258, 259, 261, 263, 264, 271, 275—279, 281—284, 291, 338, 339, 343, 360, 362; Археология Украинской ССР.— Том 3. Раннеславянский и древнерусский периоды.— К., 1986.— С. 421—423, 438, 439, 441, 442, 461, 463, 465 та ін.; 464, рис. 111, № 5, 6; 468, рис. 112, № 5, 6; рис. 114.

¹¹¹ Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси.— М., 1987.— С. 546.

¹¹² Пуцко В. Г. Киевский крест-энколпийн с Княжей Горы // *Slavia Antiqua*.— 1988.— Том XXXI.— С. 209—225.

Готуючи переклад "Літопису руського" (з додатком творів Володимира Мономаха) українською мовою, Л. Є. Маховець звертається і до проблеми ідентифікації м. Родень¹¹³. Він вважає, що Родень розбудовано у II пол. X ст. Святославом; припускає, що офіційно Родень (від слова "родьнии" — рідний або від слова "родъ" — гора) називався Святославлем. Л. Є. Маховець гадає, що саме це місто згадує під 1086—1087 рр. у своєму "Поученні" Володимир Мономах: "А потім на [город] Святославль гонили ми вслід за половцями, а потім на Торчський город, а потім на Юр'ев услід за половцями. І знову на тій же [правій] стороні [Дніпра] поблизу [города] Красна ми половців побідили. А потім з [братом] Ростиславом — таки коло [города] Варина вежі [їхні] ми взяли"¹¹⁴. Ототожнюючи Родень з городищем на Княжій Горі, Л. Є. Маховець серед 570 документів-ілюстрацій, що супроводжують видання, подає і матеріали з Княжої Гори¹¹⁵.

Окремі знахідки з Княжої Гори посідають чільне місце в каталогах. Так, наприклад, у "Мистецтві Київської Русі" — колт (XI — початок XII ст.) із зображенням птаха у геральдичній позі з колекції Музею історичних коштовностей України¹¹⁶.

Н. І. Шендрик, продовжуючи досліджувати залізні вироби з Княжої Гори, які зберігаються в фондах Державного історичного музею УРСР (нині — Національний музей історії України [НМІУ]), публікує колекцію сільськогосподарських знарядь, а саме наральники, лемеші, чересла, мотики, заступи, сокири, серпи, коси, порхлиці¹¹⁷. Ці матеріали передав до музею М. Ф. Біляшівський 1925 р. Досить значна кількість виявлених на Княжій Горі сільськогосподарських знарядь, а також ям для зберігання зерна свідчить, як підкреслює автор, що землеробство, яке мало тут переважно орний характер, відіграло значну роль у господарському житті населення давньоруського міста Родень.

Над матеріалами з Княжої Гори, які зберігаються в НМІУ, працює також О. В. Бондарець. Привіски, скроневі кільця, шийні гривни, колт, намиста, браслети, персні, бляшки, накладки, дзеркала вона розглядає в своїх працях як виявлення духовної культури — обереги¹¹⁸.

¹¹³ Повесть минулих літ // Літопис Руський. — К., 1989. — С. 46, примітка № 5.

¹¹⁴ Володимир Мономах. Поучення // Там само. — С. 459.

¹¹⁵ Повесть минулих літ // Там само. — С. 46, № 66; 47, № 67, № 70; 49, № 75; 50, № 77; 109, № 162; 173, № 257.

¹¹⁶ Мистецтво Київської Русі. — К., 1989. — № 228, 6.

¹¹⁷ Шендрик Н. І. Сільськогосподарські знаряддя з Княжої Гори // Музей і сучасність / Тематичний збірник наукових праць. — К., 1989. — С. 74—84.

¹¹⁸ Бондарець О. В. Обереги з Княжої Гори в зібранні НМІУ // Тези всеукраїнської наукової конференції "Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури". — Переяслав-Хмельницький, 1992. — С. 3—6; Бондарець О. В. Привіски-амулети з Княжої Гори // Древние культуры и цивилизации

Кістяна рукоятка від бронзового дзеркала, бронзові та із лазуриту, пірофілітового сланцю привіски, скроневі кільця, сокирка з рослинно-геометричним орнаментом, бронзові дзеркала з Княжої Гори публікуються в альбомі ілюстрацій, виданому 1993 р. в Університеті "Києво-Могилянська академія"¹¹⁹.

Характеристика культурного шару Княжої Гори, ґрунтова стратиграфія, хронологія та їх історіографічний огляд знайшли відображення в доповіді на V Міжнародній археологічній конференції студентів та молодих вчених¹²⁰.

В зібранні Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського знаходяться матеріали із розкопок М. Ф. Біляшівського в 1891—1892 рр. та випадкові знахідки (876 одиниць зберігання, що в колекційному описі № 5 1948 року значаться під 120 інвентарними номерами). Ці матеріали із зібрання В. В. Тарновського перейшли за заповітом у 1899 р. Чернігівському губернському земству і були однією з колекцій Музею українських старожитностей ім. В. В. Тарновського¹²¹. Нині їх досліджує О. Є. Черненко¹²². Зокрема, вона зазначає, що під час Другої світової війни матеріали колекції були депаспортизовані й вважалися втраченими. Лише ретельне вивчення музейних колекцій дозволило з'ясувати, що більшість речей із скарбів збереглась. Описуючи скарби, О. Є. Черненко звертає увагу на те, що майже всі речі мають ознаки тривалого використання — потертості, сліди ремонту, а на деяких нанесено графіті¹²³.

Восточной Европы / Материалы 3-ей между. арх. конф. студентов и молодых ученых.— Одесса, 1995.— С. 85—86; *Бондарець О. В.* Намиста як джерело реконструкції функцій костюму // Друга Всеукраїнська науково-практична конференція молодих науковців "Національні та етносоціальні процеси в Україні" / Матеріали.— Чернівці, 1997.— С. 7—9; *Бондарець О. В.* Обереги з городища Княжа Гора (колекція НМІУ) // Національний університет "Києво-Могилянська академія". Наукові записки.— Т. 2. Культура.— К., 1997.— С. 91—111.

¹¹⁹ *Чмихов М. О., Бондарець О. В., Клименко О. В.* Ілюстрації до курсу "Археологія і давня культура України." — К., 1993.— С. 97 (V; VII; VIII), 98 (I, 4, 5, 7, 8; II; III, 1, 3), 99 (V, 6, 7), 100 (I).

¹²⁰ *Бондарець О. В.* До вивчення городища Княжа Гора // V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених. Наукові матеріали.— К., 1997.— С. 7—9.

¹²¹ *Половникова С.* Музей українських старожитностей ім. В. В. Тарновського // Родовід.— 1996.— Число 2 (14).— С. 36.

¹²² *Черненко Е. Е.* Колекція із раскопок на Княжей Горі в собрании Черниговского исторического музея // Тезиси Черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 90-летию Черниговского исторического музея.— Чернигов, 1986; *Черненко О. Є.* Доля археологічної колекції Чернігівського музею у 40-х рр. ХХ ст. // Скарбниця Української культури / Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського.— Чернівці, 1996.— С. 29; *Черненко О.* Давньоруські скарби Чернігівського музею // Родовід.— 1996.— Число 2 (14).— С. 76—77, а також С. 10, мал. 28; С. 11, мал. 29.

¹²³ Там само.— С. 77.

Енколпіони з Княжої Гори, що зберігаються в Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського, розглядають у своїй праці В. П. Коваленко та В. Г. Пуцко¹²⁴.

Колекція Львівського історичного музею з Княжої Гори нараховує 45 одиниць зберігання. Це матеріали колекції М. Ф. Біляшівського, які були подаровані музею Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові, а звідти у 1940 р. перейшли до Львівського історичного музею (за іншими даними¹²⁵ — в 1939 р.). Крім того, в зібранні музею є матеріали (23 одиниці зберігання) з Черкаської області (конкретне місце знахідки невідоме).

С. Терський, досліджуючи виробы з кістки в зібранні Львівського історичного музею, звертає увагу і на наконечник стріли та гребінь з Княжої Гори¹²⁶, зокрема відносить гребінь до типу, що датується за аналогіями Новгороду Х — першою половиною ХІ ст.

18 предметів з Княжої Гори (з колекції НМІУ, Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського, Львівського історичного музею) включено Г. Ф. Корзухіною до каталогу пам'яток кругу "старожитностей антив"¹²⁷.

Як бачимо з вищеописаного, Княжа Гора привертала увагу багатьох дослідників. І хоч ми зосередились лише на основних дослідженнях, можемо зазначити, що автори розглядали насамперед такі питання, як звітні дані про розкопки чи розвідки, опис колекцій ряду вчених чи музеїв, загальна характеристика городища, його історична та соціальна атрибуція, характер городища, атрибуція окремих знахідок. Історіографічний огляд комплексу кам'яної пластики з Княжої Гори дає Т. В. Ніколаєва¹²⁸, а загальна історіографія дослідження городища розглядається в монографії Г. Г. Мезенцевої¹²⁹. Щодо останньої хотілося б зазначити, що, на жаль, при

¹²⁴ Коваленко В. П., Пуцко В. Г. Бронзовые кресты-энколпионы с Княжей Горы // Византинოსлавяна. — Прага, 1993. — С. 300—309.

¹²⁵ Корзухина Г. Ф. Клады и случайные находки вещей круга "древностей антив" в Среднем Поднепровье. Каталог памятников // Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии. — Выпуск V. — Симферополь, 1996. — С. 356.

¹²⁶ Терський С. Вироби з кістки і рогу Х—ХІІІ ст. з території Прикарпаття і Волині у фондах Львівського історичного музею // Львівський історичний музей. Наукові записки. — Выпуск 1. — Львів, 1993. — С. 70, табл. II, № 11; 71; 72, табл. III, № 5; 75; 79, рис. VI, № 5.

¹²⁷ Корзухина Г. Ф. Клады и случайные находки вещей круга "древностей антив" в Среднем Поднепровье. Каталог памятников // Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии. — Выпуск V. — Симферополь, 1996. — С. 355; 356; 669, Табл. 79, № 1; 671, табл. 81, № 3; 680, табл. 90, № 2; 681, табл. 91, № 5, 11, 12, 14, 17, 28, 29; 682, табл. 92, № 7, 12, 14; 684, табл. 94, № 9, 13, 14.

¹²⁸ Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика из камня. ХІ—ХV вв. // САИ. — Вып. Е 1—60. — М., 1983. — С. 12—13.

¹²⁹ Мезенцева Г. Г. Древньюрское місто Родень. Княжа гора. — К., 1968. — С. 11—16.

характеристиці навіть тієї неповної низки історіографічних даних, описаних у монографії, дослідниця допустила деякі неточності.

Гористий характер місцевості в районі м. Канева пов'язаний з переміщенням основних залягань, що сталися тут у геологічному минулому. Ряд шарів основних порід виявляється в переміщеному положенні, і район визначається як район Канівських дислокацій, у якому правильних залягань майже не спостерігається.

Район Канівських дислокацій розташований в зоні переходу двох різних геологічних структур: Азово-Подільського кристалічного масиву на заході й Дніпрово-Донецької западини на сході. Таке положення району відбилось на потужності, літологічному складі осадових утворень, геоструктурі району, а також на його рельєфі.

У геологічній будові Канівських дислокацій беруть участь породи докембрію, тріасу, юри, крейди, палеогену і четвертинні відклади¹³⁰.

На правобережжі Дніпра ґрунтовий покрив складається переважно із світло-сірих лісових ґрунтів, що тягнуться стрічкою завширшки 15—20 км вздовж Дніпра. З переходом у рівні водороздільні простори вони швидко поступаються місцем чорноземам¹³¹.

Чорнозем, лес, підморені піски, бучацький ярус (сіро-білі піски), канівський ярус (зелені піски), крейдиані поклади (з кременем) та юрські глини (нижні) становлять геологічну будову канівських горбів¹³². Місцевість періодично зазнає процесів зсуву, які руйнують значні простори й утворюють яри.

Княжа Гора височить над іншими довколишніми горами. Висота її 172 м над рівнем моря¹³³.

Під час розкопок верхньої частини городища в 1891 р. культурний шар залягав пластами різної товщини: посередині його іноді зовсім не було, особливо на початку гори від Дніпра; на бокових схилах він не перевищував 0,7 м, в нижніх частинах розрізу був значно товщим — в середньому 1 м, що пояснюється зсувами ґрунту. Підґрунтя складала жовта глина із гніздами піщаника, який переважав у середній частині¹³⁴.

Культурний шар південно-східного схилу гори, який досліджувався в 1892 р., також залягав нерівномірно: ближче до вершини гори він був товщим (1—2 м), вниз по схилу гори він ставав тоншим,

¹³⁰ Іванніков О. В., Шовкопляс В. М. Ерозійні процеси в районі Канівського заповідника // Матеріали до вивчення історії та природи району Канівського заповідника.— К., 1962.— С. 43—45.

¹³¹ Вернадер Н. Б. Ґрунтовий покрив Канівського заповідника // Там само.— С. 53—65.

¹³² Пассек Т. С. Вказ. праця.— С. 210.

¹³³ Мезенцева Г. Г. Древньоруське місто Родень. Княжа гора.— К., 1968.— С. 19.

¹³⁴ Беляшевский Н. Ф. Раскопки на Княжей Горе в 1891 г. // Киевская старина.— Т. XXXVI, № 1.— К., 1892.— С. 62—63.

а в нижній частині цього схилу ґрунт складав піщаний суглинок який на городищі займав положення підґрунтя. Від гребеня гори культурний шар спускався вниз в середньому на 25—30 м, тільки ближче до обриву на Дніпро, й особливо біля самого обриву, шар залягав досить низько, приблизно 50—60 м від гребеня, і навіть у самому низу мав значну товщину¹³⁵.

На північно-західному схилі гори, який також досліджувався в 1892 р., культурний шар залягав досить рівномірно, товщиною в 1—2 м, і товщина його донизу збільшувалась¹³⁶.

На окремих ділянках ґрунтову стратиграфію вдалось частково встановити Г. Г. Мезенцевій. У напільній частині гори, де розкопки не проводилися раніше, від поверхні вглиб на 0,20—0,25 м залягав чорнозем. Нижче ґрунт світлішав, переходив у сірий (гл.— 0,25—0,30 м). Ще нижче ґрунт твердішав і ставав жовто-сірим (гл.— 0,35—0,40 м). Жовто-сірий шар поступово переходив у суглинок, а далі — в материк, яким на Княжій Горі є лес та піщаник. Культурний шар найпотужніший в середній частині Княжої Гори, де дорівнює приблизно 1,20—1,50 м, менше — у напільній частині — 0,70—0,80 м, зовсім його не залишилось у мисовій частині¹³⁷.

Матеріали культурного шару Княжої Гори М. Ф. Біляшевський поділяє на дві групи: предмети кам'яного віку (їх порівняно небагато) та предмети великокняжої епохи¹³⁸. Але, вважаючи, що Княжа Гора була заселена з часів кам'яного віку аж до XIII ст.¹³⁹, він не виключає можливості групи типових предметів бронзового віку¹⁴⁰. Опис предметів, віднесених М. Ф. Біляшевським до кам'яного віку, свідчить, що їх необхідно датувати епохою бронзи. Сліди поселення бронзового віку також виявлено на Княжій Горі Т. С. Пассек. Поряд із фрагментами посуду XI—XIII ст. вона збрала й кераміку бронзової доби, аналогічну знайденій тут разом із знаряддями з каменю М. Ф. Біляшевським¹⁴¹.

Послідовності залягання предметів епохи бронзи щодо давньоруських уже під час розкопок 1891 р. прослідкувати не вдалось¹⁴².

¹³⁵ *Беляшевский Н. Ф.* Раскопки на Княжей Горе в 1892 г. // Киевская старина.— Т. XLI, № 4.— К., 1893.— С. 134.

¹³⁶ Там само.— С. 134—135.

¹³⁷ *Мезенцева Г. Г.* Древноруське місто Родень. Княжа гора.— К., 1968.— С. 21

¹³⁸ *Беляшевский Н. Ф.* Раскопки на Княжей Горе в 1891 г. // Киевская старина.— Т. XXXVI, № 1.— К., 1892.— С. 65; *Беляшевский Н. Ф.* Раскопки на Княжей Горе в 1892 г. // Киевская старина.— Т. XLI, № 4.— К., 1893.— С. 135.

¹³⁹ *Беляшевский Н. Ф.* Княжа Гора // Киевская старина.— Т. XXXI, № 12.— К., 1890.— С. 497.

¹⁴⁰ *Беляшевский Н. Ф.* Раскопки на Княжей Горе в 1891 г. // Киевская старина.— Т. XXXVI, № 1.— К., 1892.— С. 65; *Беляшевский Н. Ф.* Раскопки на Княжей горе в 1892 г. // Киевская старина.— Т. XLI, № 4.— К., 1893.— С. 140—141.

¹⁴¹ *Пассек Т. С.* Вказ. праця.— С. 213, 217.

¹⁴² *Беляшевский Н. Ф.* Раскопки на Княжей Горе в 1891 г. // Киевская старина.— Т. XXXVI, № 1.— К., 1892.— С. 65.

Кам'ячі знаряддя зустрічались переважно ближче до обриву, що спускається до Дніпра, знаходили їх іноді майже на поверхні. Кераміка була розміщена на різній глибині по всій горі, хоч більшість її знайдено все-таки ближче до обриву; багато також безпосередньо на поверхні в розмитих боках гори. Кістяні знаряддя зустрічались майже завжди в самому низу культурного шару, починаючи з середини гори аж до валу.

Дослідники неодноразово констатували, що знахідок пізніше XIII ст. на Княжій Горі не виявлено¹⁴³.

Г. Г. Мезенцева підкреслює, що вона під час розкопок дослідила культурний шар IX—XIII ст. Від більш раннього часу зустрічались лише поодинокі знахідки V—VI ст., які потрапили сюди, на її думку, випадково¹⁴⁴. Заснування міста на Княжій Горі вона відносить до VII—VIII ст.¹⁴⁵.

Можемо пригадати, що Н. І. Шендрік наконечники стріл з Княжої Гори датує від VIII—IX до XIV—XV ст., вказуючи, що найбільша їх кількість припадає на X—XIII ст.¹⁴⁶.

А М. М. Бондар, як зазначалося вище, вважає, що городище на Княжій Горі засноване у IX ст. й існувало майже до середини XIII ст. Знахідки більш раннього часу дають йому підстави висловити думку про можливе існування у VI—VII ст. поселення, яке було політичним центром однієї з груп південно-східних слов'янських племен. У VII—IX ст. навколо Княжої Гори містилося одне або кілька малих ранньослов'янських селищ, на основі яких і виникло городище, яке спочатку являло собою невелику фортецю-замок, а пізніше поступово біля фортеці почали зосереджуватися ремісники й утворюється посад¹⁴⁷. Отже, М. М. Бондар доходить висновку про поступове перетворення слов'янського селища на невелике місто-замок, а останнього — на місто з розвиненим ремеслом.

Г. Г. Мезенцева також вказувала, що багато давньоруських міст, у тому числі й Родень, виросло з попередніх поселень. Але вона вважала, що на стародавнє походження міста вказує і його назва, пов'язана з Родом. На її думку, назва міста дає підстави вважати, що в період поклоніння Родові слов'яни влаштували в цьому важливому для них районі святилище Рода і заснували місто, назване ім'ям цього всемогутнього бога¹⁴⁸. В даному контексті дослідницею,

¹⁴³ Там само.— С. 76, 104; *Мезенцева Г. Г.* Древньоруське місто Родень. Княжа гора.— К., 1968.— С. 142.

¹⁴⁴ *Мезенцева Г. Г.* Древньоруське місто Родень. Княжа гора.— К., 1968.— С. 10, 21.

¹⁴⁵ Там само.— С. 11.

¹⁴⁶ *Шендрік Н. І.* Наконечники стріл з Княжої Гори // Праці Київського Державного Історичного музею.— Вип. 1.— К., 1958.— С. 172.

¹⁴⁷ *Бондар М. М.* Минуде Канева та його околиць.— К., 1971.— С. 82, 83.

¹⁴⁸ *Мезенцева Г. Г.* Древньоруське місто Родень. Княжа гора.— К., 1968.— С. 9—11.

на наш погляд, було зроблено поспішні, не досить аргументовані висновки.

В. Й. Довженок вважав, що життя на городищі Княжа Гора тривало протягом усього періоду Київської Русі аж до татарської навали, коли воно було розгромлене і спалене¹⁴⁹. Цей дослідник неодноразово вказував, що городища-замки відомі з IX—X ст. і до таких належить Княжа Гора¹⁵⁰. А в пізнішому дослідженні, як уже згадувалось вище, В. Й. Довженок, зазначивши, що питання про час появи замків на Русі є водночас питанням про виникнення зрілих феодальних відносин, що важливо для розуміння загальноісторичного процесу в стародавній Русі, підкреслював, що на Русі феодальні замки існували вже в VII—IX ст. (до таких відносить і Княжу Гору)¹⁵¹.

А. В. Куза, розглядаючи розвиток давньоруських міст в IX—XIII ст., датує культурні відклади Родня серединою X ст.— серединою XIII ст., а час його становлення як міста — II половиною XII ст.¹⁵².

Думку про те, що типи давньоруських городищ не залишались незмінними від свого виникнення до монгольської навали, підтримує П. П. Толочко. Часто на певному етапі розвитку провідна функція відходила на другий план і замок набував нових основних рис. Процеси функціонального ускладнення городищ були особливо активні в XII—XIII ст.¹⁵³. В той самий час П. П. Толочко наголошував, що основним початковим завданням дніпровських городищ було несення сторожової служби, запобігання нападам кочовиків, відбивання їх. Підтримує думку ряду дослідників, що дніпровські городища, розташовані на відстані 7—10 км, несли також і сигналізаційну службу¹⁵⁴.

Досліджуючи в 1960 р. у напільній частині гори Пластунки (раніше називалась Нетеребка) могильник, Г. Г. Мезенцева вважає його за могильник Родня і датує XI—XIII ст., беручи до уваги наявність фрагментів посуду цього часу та обряд поховань, характерний для християнських часів¹⁵⁵. Варто нагадати, що Г. Г. Мезенцева виявила 10 поховань (всі безінвентарні), які містились у матеріку — на

¹⁴⁹ Довженок В. Й. Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст.— К., 1961.— С. 224.

¹⁵⁰ Там само.— С. 220; Довженок В. Й. Древньоруські городища-замки // Археологія — 1961.— Том XIII.— С. 97.

¹⁵¹ Довженок В. Й. Про типи городищ Київської Русі // Археологія.— 1975.— Вип. 16.— С. 4.

¹⁵² Археология СССР с древнейших времен до средневековья: В 20 т.— Т. 7. Древняя Русь. Город, замок, село.— М., 1985.— С. 59.

¹⁵³ Толочко П. П. Киев и киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков.— К.,— 1980.— С. 162.

¹⁵⁴ Там само.— С. 150.

¹⁵⁵ Мезенцева Г. Г. Древньоруське місто Родень. Княжа гора.— К., 1968.— С. 129—138.

глибині 0,5—0,6 м від сучасної поверхні, а фрагменти посуду XI—XIII ст. іноді траплялися лише в гумусному шарі (гл. — 0,15—0,20 м)¹⁵⁶. Нам здається вельми ризикованим, базуючись на нечисленних знахідках з гумусного шару, датувати могильник.

Отже, хоч як це прикро, але ті незначні стратиграфічні дані, що їх пощастило встановити й зафіксувати, не дають підстав для точного датування культурного шару городища Княжа Гора. Не допоможуть цьому й дані розкопок могильника (щодо атрибуції останнього, на нашу думку, варто зосередитись в окремому дослідженні). Ряд дослідників, базуючись на історичних джерелах та хронології окремих знахідок, по-різному датують городище Княжа Гора: більшість, як бачимо вище, — IX — серединою XIII ст., деякі — серединою X — серединою XIII ст., ще інші, які поверхово працюють з колекціями, — XI — серединою XIII ст. (вказуючи на брак у колекціях матеріалів X ст.). На нашу думку, успішному розв'язанню цієї проблеми може зарадити лише глибоке вивчення всіх колекцій матеріалів з Княжої Гори.

Викладена ситуація свідчить про необхідність детального вивчення окремих груп пам'яток з Княжої Гори, їхньої хронології, перегляду ряду положень та висновків. Заслуговує на увагу й історія формування колекцій матеріалів з Княжої Гори в зібранні ряду музеїв (Національного музею історії України, Музею історичних коштовностей України, Археологічного музею Київського університету ім. Т. Шевченка, Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського, Львівського історичного музею, Державного історичного музею в Москві, Державного Ермітажу в Санкт-Петербурзі, Національного музею в Варшаві, Історико-етнографічного музею Литви в Вільнюсі тощо). Слід звернути увагу на те, що інвентарні книги музеїв іноді дають зовсім різні дані щодо місця знахідки низки музейних предметів (наприклад, для деяких матеріалів в одному джерелі вказується місце знахідки Княжа Гора, а в іншому — або Дівич-Гора, або с. Пекарі, або м. Канів, або місце знахідки невідоме тощо). В такому разі необхідно дослідити всі рукописні дані, зіставити з матеріалами опублікованих каталогів. Ідеально було б підготувати каталог колекцій матеріалів з Княжої Гори (включаючи зібрання всіх вищезгаданих музеїв). Необхідно також ґрунтовно дослідити питання і про історичну атрибуцію городища, дати його культурологічну інтерпретацію.

¹⁵⁶ Там само. — С. 131.